

Лилия Сенина

**БРИТАНСКОЕ РУСОФИЛЬСТВО ВРЕМЕН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ КАК ОБРАЗЕЦ
ОБРАТНОГО ПОЛУОРИЕНТАЛИЗМА**

В статье проанализированы русофильские взгляды британской интеллектуальной элиты времен Первой мировой войны. Уделено внимание оценке роли Российской империи как союзнице по Антанте, прогнозам относительно будущего развития и прогресса России под влиянием Запада и толкованию британцами самобытности этого государства. Автор пришел к выводу, что все указанные аспекты были составляющими «полувогосточного» образа России на Западе, которые во времена войны как из прагматических соображений, так и под влиянием искренней симпатии к России приобретали противоположное значение и способствовали созданию положительного образа российского государства.

Ключевые слова: Российская империя, Британская империя, русофильство, образ, общественное мнение, Первая мировая война.

Liliya Senina

**THE FIRST WORLD WAR BRITISH RUSSOPHILIA AS AN INSTANCE OF THE
REVERSE SEMI-ORIENTALISM**

The article analyzes Russophilic views of the British intellectual elite of the First World War period. Attention is given to appraisals of the role of the Russian Empire as the Entente Power, the forecasts regarding the future development and progress of Russia under the Western influence and interpretation of her uniqueness. The author comes to a conclusion that all these aspects form the parts of a "semi-Oriental" image of Russia in the West. But in times of war these segments of an image, both for reasons of pragmatism and under the influence of sincere sympathy for Russia, acquired the opposite meaning and contributed to creating a positive image of Russia.

Keywords: Russian Empire, British Empire, Russophilia, image, public opinion, First World War.

УДК 94(560):321.01"1918/1924

Вікторія Ліпач, Ігор Срібняк

**ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ
ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918-1924 рр.)**

В даній статті проаналізовано процеси державно-політичної модернізації Османської імперії після Першої світової війни, які відбувались на тлі загострення внутрішньополітичної ситуації в країні та супроводжувались падінням уряду молодотурків та поступовою ліквідацією султанату. Розглянуто деякі аспекти діяльності Анкарського уряду, якому вдалось консолідувати національні еліти країни. Простежено основні етапи суспільно-політичного розвитку Туреччини у перші повоєнні роки, окреслено реформи, які визначили її подальший поступ.

Ключові слова: Османська імперія, міжнародна конференція, Мустафа Кемаль, Великі національні збори Туреччини, уряд, модернізація.

Упродовж перших трьох місяців війни Османська імперія зберігала нейтралітет, під час яких уряд молодотурків додатково зміцнив свої позиції в країні. Певним здобутком для імперії в цей час стало й скасування всіх нерівноправних міжнародних військово-політичних договорів та торговельних угод, що були укладені на основі капітуляційних привілеїв провідних європейських держав. І хоча останні висловили своє незадоволення таким рішенням молодотурків, тим не менш вони були змушені з ним погодитись.

У своїй зовнішній політиці Османська імперія у передвоєнний час орієнтувалась на Німеччину, відтак не є дивним, що 2 серпня 1914 р. султанський уряд підписав з нею військово-політичну угоду, у відповідності до положень якої Висока Порта взяла на себе зобов'язання виступити проти Антанти на боці центральних держав. За кілька тижнів потому військово-морські сили імперії були підпорядковані німецькому командуванню та розпочато мобілізацію, що не двомовне засвідчувало готовність Стамбулу взяти участь у загальноєвропейському конфлікті.

Після того як османський флот здійснив таємний вихід в море та завдав несподіваного удару по російським військово-морським базам у Севастополі, Феодосії та Новоросійську, імперія опинилась у

стані війни з Росією. За два тижні османський уряд оголосив війну й Франції та Великобританії. Одночасно Стамбул активізував мобілізацію та збільшив чисельність своєї армії до 900 тис. чол. Найбільшим недоліком збройних сил Османської імперії була загальна неграмотність (до 95% особового складу нижчих чинів), недостатня кількість офіцерів, незадовільне технічне оснащення (зокрема брак важких гармат та новітніх зразків стрілецької зброї)[1, 231].

Між тим, імперія була змушена воювати на чотири фронти – Балканський, Кавказький, Месопотамський і Синайський. Особливо складною була ситуація на Кавказькому фронті проти Росії, де турки у битві під Сарикамишем втратили 70 тис. вояків; османській армії на вдалось захопити стратегічно важливий для англійців Суецький канал, більше того – у кінці 1917 р. Англія вже контролювала практично всі арабські провінції Османської імперії. Фактично єдиним військовим здобутком турків стало унеможливлення захоплення Стамбулу англо-французькими військами, хоча втрати імперії час цієї операції (250 тис. вояків загиблими), засвідчують дуже високу ціну, яку заплатили османи за це досягнення[2, 345].

З поразкою Росії у війні Османська імперія зуміла дещо зменшити свої територіальні втрати – підписавши мирну угоду з більшовиками у Бресті на початку березня 1918 р. захопили значні території у Закавказзі (у т.ч. Карс, Батумі, Баку). Але захоплення англійцями Дамаску і Халебу знову ускладнило становище Османської імперії, яка відчувала у цей момент значні труднощі із забезпеченням населення продуктами харчування. Особливо загрозлива ситуація склалась у Анатолії та арабських провінціях (Сирії та Лівії), де від голоду та хвороб ще в перші роки війни померло до 40 % населення.

Ситуація в країні загострювалась дедалі більше: посилювалась спекуляція продуктами, зросли ціни, ліра (грошова одиниця імперії) втрачала свою купівельну спроможність. Османський уряд здійснив спробу вирішити (хоча б частково) національну проблему, вдавшись до примусового переселення вірмен з їх батьківських земель до Сирії та Месопотамії. Під час цієї акції загинуло близько 1,5 млн. вірмен, і ця подія до сьогодні розділяє два народи і дві країни (вірмени класифікують ці кроки молодотурків як геноцид, турки рішуче заперечують сам факт цього). Приєднання до Антанти Греції у 1917 р. спричинило репресії молодотурків і щодо грецького населення імперії – кількість біженців з числа представників цього народу сягнула понад 600 тис. чол.[3, 162].

Врешті-решт загострення внутрішньополітичного становища в країні призвело до падіння уряду молодотурків у кінці жовтня 1918 р. Новосформований кабінет міністрів Османської імперії розпочав переговори з Антантою та підписав 30 жовтня т.зв. Мудроську угоду про капітуляцію. Армія мала бути демобілізована, воєнні кораблі передані союзникам, під контроль Антанти мали перейти всі шляхи сполучення, запаси продовольства, воєнні бази, протоки відкриті для проходу кораблів союзників. Всі арабські провінції імперії отримали статус підмандатних Англії та Франції територій. Фактично імперія припинила своє існування, бо її володіння обмежувались лише територією Малої Азії та Східної Фракії.

Режим молодотурків перестав існувати, партія «Єднання і прогрес» була ліквідована. Невдовзі війська союзників вступили до Стамбулу та взяли під свій контроль стратегічно важливі приморські території. Особливо активно діяли греки, які окупували Ізмір та продовжували захоплювати нові території. Підписання Мудроської угоди, яка вочевидь засвідчила катастрофічний стан імперії та нездатність уряду відстоювати національні інтереси, призвело до сплеску патріотичних почуттів у значної частини турків. У багатьох районах Анатолії вже в листопаді 1918 р. почали виникати т.зв. «товариства захисту прав турецького народу» та партизанські загони, які намагались протидіяти військам Антанти. І хоча спочатку ці товариства дбали про інтереси територіальних громад своїх регіонів (вілаєтів), згодом цей рух набув рис загальнонаціонального[4, 161].

Невдовзі цей рух очолив генерал Мустафа Кемаль-паша, який мав багатий досвід військової та дипломатичної служби. На його думку, політика османського уряду дедалі більше заводи́ла країну у безвихідь, відтак слід було не зважати на його директиви, а рішуче домагатись звільнення країни. У травні 1919 р. він залишає Стамбул та переїжджає до Хавзи, на яку не поширювалась зона англійської окупації. Ще за два місяці він подає у відставку з військової служби та звертається до турецького народу із закликом відстояти незалежність Туреччини. У вересні 1919 р. його обирають головою Представницького комітету Все турецького товариства захисту прав. Вже у новій своїй якості він виступає проти Мудроської угоди, що викликає занепокоєння Англії та Франції. Тим не менш Кемаль обирають депутатом щойно скликаного Меджлісу, але побоювання потрапити у пастку

спонукали його не приїздити до Стамбулу, а залишитись в Анкарі (ці міста були сполучені залізничним та телеграфним зв'язком).

У кінці січні 1920 р. Меджліс визнав усі зобов'язання, які покладались на імперію Мудроською угодою, але це не принесло спокою в країну. Вже на початку березня грецькі війська вдались до наступальних операцій у Малій Азії, після чого султан погодився на введення союзницьких військ до Стамбулу, розпуск Меджлісу та запровадження воєнного стану в країні. Значна частина патріотично налаштованих депутатів Меджлісу була вислана на о. Мальту. Шейх-уль-іслам Дуррїзаде Абдуллах-ефенді у своїй фетві оголосив Мустафу Кемалю злочинцем, а військовий суд Стамбула заочно засудив його до розстрілу[5, 284].

У цій ситуації Представницький комітет ухвалює рішення про скликання нового парламенту, і 23 квітня 1920 р. в Анкарі розпочинають свою роботу Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ), до складу яких було обрано 223 депутати та кооптовано ще 105 депутатів Меджлісу. Головою ВНЗТ було обрано М.Кемалю, він же став і головою уряду. Султан намагався перешкодити діяльності ВНЗТ відрядженням до Анатолії т.зв. «халіфатської армії», але вона дуже скоро зазнала поразки від військ, що залишались вірними Мустафі Кемалю.

Після цього Анкарський уряд вдався до проведення незалежної зовнішньої політики, відрядивши до Москви міністра закордонних справ Туреччини Бекір Самі-бея. На той час більшовицька Росія була єдиною європейською країною, яка підтримувала боротьбу Туреччини за визволення. У березні 1921 р. було підписано Московський договір про дружбу і братерство, а в столицях обох країн відкриті дипломатичні представництва. Європейські ж країни робили ставку на султанський уряд, розраховуючи отримати для себе максимальні преференції[6, 429].

Намагання переможців використати капітулянтські настрої султанського уряду цілком себе виправдали – у серпні 1920 р. у Севрі було підписано мирний договір, згідно до якого Туреччина втрачала значні територіальні площі (Східна Фракія, Едірне, Ізмір відходили Греції; Мосул – Англії; Іскандерун і широка смуга вздовж кордону з Сирією – Франції). Протоки передавались під міжнародне управління, передбачалось відокремлення Курдистану, арабські землі залишались під протекторатом європейських держав. У такий спосіб турки втрачали свій суверенітет в багатьох стратегічно важливих регіонах власної країни. Незадоволення умовами цієї угоди було настільки значним, що у лютому 1921 р. держави Антанти скликали у Лондоні міжнародну конференцію для перегляду умов Севрського договору, на якому були присутні представники Стамбульського і Анкарського урядів. Таким чином, європейські держави, принаймні де-факто, визнали уряд Мустафи Кемалю.

Подальша доля Туреччини вирішувалась у двобої з Грецією. Хоча в березні 1921 р. турецькі війська під командуванням полковника М.Ісмета зуміли завдати поразки грецькому експедиційному корпусу, його наступ відновився влітку того ж року. Фронт впритул наблизився до Анкари, і в цій ситуації ВНЗТ призначають М.Кемалю верховним головнокомандувачем з надзвичайними повноваженнями. Кемалю вдалось розгромити грецькі війська, завдавши їм нищівної поразки у битві на р. Сакарія, яка тривала 22 дні. Кемаль вкотре підтвердив свій геній полководця, отримавши за цей свій здобуток титул «газі» (до цього надавався лише султанам) і чин маршала. І хоча воєнні дії тривали ще цілий рік (до середини вересня 1922 р.), ініціатива була на боці турецьких військ. Останнім акордом греко-турецького протистояння стало взяття в полон командувача грецької армії генерала Трикупіса та звільнення усієї Анатолії від іноземної присутності.

Військові здобутки були підкріплені досягненнями на зовнішньополітичному відтинку – у жовтні 1922 р. Анкарський уряд підписав угоду з представниками Антанти про перемир'я та звільнення турецької Східної Фракії. Майбутня долі Туреччини мала бути вирішена на міжнародній конференції, запрошення на яку отримали як Анкарський, так і Стамбульський уряди. Очевидно, що такий сценарій не влаштовував жодну зі сторін, підштовхнувши кемалістів до рішучих дій. 1 жовтня 1922 р. ВНЗТ приймається рішення про ліквідацію султаната, після чого останній османський султан Мехмед VI був змушений разом з родиною виїхати на о. Мальту. Султана було позбавлено й титулу халіфа, який тимчасово перейшов до одного з представників османської династії – принца Абдул Меджида II [7, 429].

Ще значнішим досягненням Анкарського уряду стали результати Лозаннської конференції, а саме підписання мирної угоди між Туреччиною та державами-переможницями в Першій світовій війні. Її положення стали незаперечною дипломатичною перемогою Туреччини, бо держави Антанти визнали суверенітет Турецької держави, її цілісність та незалежність; крім того європейські держави відмовились від всіх своїх колишніх привілеїв. У свою чергу турки зобов'язались демілітаризувати

Босфор і Дарданелли, виплатити оттоманський борг, забезпечити вільний прохід протоками для кораблів усіх держав. Сторони домовились, що в межах Мосульського вілаєту буде створено незалежний Курдистан. Для визначення кордонів Курдистану було навіть призначено англо-франко-італійську комісію. Але це положення згадуваної угоди так і не було реалізоване, залишивши лише на папері проекти створення цієї держави, хоча курдська національна меншина в межах старої Османської імперії нараховувала кілька мільйонів осіб, а її уряд ніколи не заперечував факту існування курдів як окремої національної спільноти[8, 206-212].

Здобутки на міжнародній арені мали бути обов'язково підкріплені успіхами всередині країни. Уряд визначив пріоритетні напрями розвитку національної економіки: будівництво великих підприємств та створення тих галузей виробництва, сировина для яких у достатній кількості вироблялась в самій Туреччині; було здійснено низку кроків для розбудови національної банківської системи; вжито заходи протекціоністського характеру.

Кемалісти вдалися до здійснення цілого комплексу політичних заходів для забезпечення незворотності реформ в країні, для чого була створена Народна партія на чолі з Кемалем, яка здобула більшість у Меджлісі. Туреччина була проголошена республікою зі столицею у м. Анкара (зادля послаблення впливів старої еліти Стамбулу). В жовтні 1923 р. Кемаль було обрано першим президентом республіки, а також ухвалено спеціальний закон про ліквідацію халіфату та примусове виселення поза межі країни всіх представників османської династії, конфіскацію їх майна і позбавлення їх турецького громадянства.

Це був дуже непростий для кемалістів крок, бо халіф (духовний глава всіх мусульман-шиїтів) мав значний вплив на свідомість турків – глибоко релігійних людей у своїй більшості. Халіф спирався на шаріат – традиційне мусульманське право та діяв через інститут кадів (мусульманських суддів), які одноосібно тлумачили його положення. Тим не менш Кемаль та його оточення наважились на такий крок з метою рішучого демонтажу старих устоїв та забезпечення невідворотності секуляризації освіти та права в республіці. За рік було прийняте рішення про ліквідацію дервішських орденів та теке (дервішських обителей)[7, 163].

Щоправда, ухвалена у 1924 р. Конституція містила положення про те, що іслам залишається державною релігією – таким чином кемалісти не формалізували відокремлення церкви від держави, волюючи поставити її собі на службу. Основним законом країни закріплювався парламентсько-президентський устрій країни, щоправда можна з певністю стверджувати, що на той час Туреччина являла собою президентську республіку, бо за обсягом своїх формальних і неформальних повноважень Кемаль розпоряджався фактично необмеженою владою.

У подальшому президент вдався до кардинальної модернізації Туреччини та її європеїзації, що виявилось, зокрема, у ліквідації шаріатських судів, запровадженні європейського літочислення та реєстрації шлюбів державою, забороні багатоженства, набутті жінками рівних з чоловіками прав, заміну арабського письма новою абеткою, укладеною на основі латиниці. Змінився навіть зовнішній вигляд турків, бо їм було заборонено носити традиційний одяг (феску для цивільних і військових) та тюрбан (для церковнослужителів). Кемаль виступив проти носіння жінками чадри, і навіть власне весілля використав для популяризації нового вигляду турецької жінки[9, 449].

Ще одним кроком, який наблизив турків до Європи, можна вважати реформу їх імен, а також скасування титулатури. За традицією новонародженому хлопчику давали одне ім'я при народженні, друге у зрілому віці; сановника від простолюдина відрізняла й форма звернення як додаток до імені (паша, бей, ефенді). Рішенням ВНЗТ всі титули були скасовані, а кожен турок крім імені отримав й прізвище. Окремим рішенням ВНЗТ Мустафі Кемаль-паші було надано прізвище Ататюрк («Батько турків»), причому таким прізвищем, крім нього, ніхто не мав права послуговуватись. З того часу він відмовився від імені Мустафа, і став називатись Кемаль Ататюрк.

Починаючи з 1923 р. держава активно втручалась в економічне життя, викупивши майже всі підприємства, які належали іноземцям. Уряд виділяв значні кошти на розбудову залізниць, сприяв розвитку цукрової та паперової галузей виробництва. Пожвавився розвиток і сільського господарства, хоча його темпи були недостатніми для потреб країни. У зв'язку з тим, що переважна більшість земель належала приватним власникам, уряд передбачив можливість викупу земель та їх перерозподіл за фіксовану плату між селянами. Але попри всі спроби розвинути промислову індустрію, Туреччина й надалі тривалий час залишалась аграрною країною.

Джерела та література:

1. Алиев Г.З. Турция в период правления младотурков (1908-1918) / Г.З.Алиев. – М., 1972. – 387 с.
2. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / пер. с англ. А.С.Цыпленкова. – М., 2004. – 383 с.
3. American accounts documenting the destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish forces: September 1922 / edited by Constantine G. Hatzidimitriou. – New York, 2005. – 181 p.
4. Пророченко Н.О. Історія, географія, культура Туреччини / Н.О. Пророченко. – К., 2005. – 210 с.
5. Ушаков А. Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор / А. Ушаков. – М., 2002. – 383 с.
6. Иванов И.С. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802-2002: В 3 т. / И.С. Иванов. – М., 2002. – Т.2. – 624 с.
7. Мищенко О.П. Туреччина. Від імперії до республіки (1914-1945). / О.П. Мищенко. – Херсон, 2000. – 189 с.
8. Докл. про це див.: Пасічник Д.С. Безпритульні «порушники спокою» (хроніка боротьби курдського народу за національно-державне самовизначення) / Д.С. Пасічник // Українська орієнталістика: Збірник наукових праць викладачів та студентів Інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету / Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2006. – Вип.1. – С.206-212.
9. Міщенко О.П. Запровадження в Туреччині реформ, які забезпечили світську основу нової турецької держави / О.П. Міщенко // Держава і право. – К., 2000. – Вип.8. – С.445-451.

Викторія Липач, Ігорь Срібняк

**ГОСУДАРСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ТУРЦИИ
ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1918-1924 гг.)**

В данной статье проанализированы процессы государственно-политической модернизации Османской империи после первой мировой войны, которые происходили на фоне обострения внутривнутриполитической ситуации в стране и сопровождались падением правительства младотурков и постепенной ликвидацией султаната. Рассмотрены некоторые аспекты деятельности Анкарского правительства, которому удалось консолидировать национальные элиты страны. Прослежены основные этапы общественно-политического становления Турции в первые послевоенные годы, описаны реформы, которые определили ее дальнейшее развитие.

Ключевые слова: Османская империя, международная конференция, Мустафа Кемаль, Великое национальное собрание Турции, правительство, модернизация.

Viktoria Lipach, Ihor Sribnjak

**STATE AND POLITICAL MODERNIZATION OF TURKEY
AFTER WORLD WAR I (1918-1924)**

This article analyzes the processes of State-political modernization of the Ottoman Empire after World War I, which took place amid the worsening political situation in the country and were accompanied by the fall of the Government Young Turks and the gradual elimination of the Sultanate. Describes some aspects of the Ankara Government, which managed to consolidate the national elites of the country. It traces the main stages of the social and political development in Turkey in the first postwar years, outlines the reforms that have defined her further progress.

Keywords: Ottoman Empire, International Conference, Mustafa Kemal, the great National Assembly of Turkey, Government, modernization.

УДК 94(47+57):084.3-084.6“1921/1929”

Ігор Дубчак

**ЦАРСЬКІ СПЕЦІАЛІСТИ В РАДЯНСЬКІЙ КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ ПІД ЧАС НОВОЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1929 рр.).**

У статті розглядається кадрова політика радянського керівництва відносно царських спеціалістів. Аналізується роль уряду по відношенню до спеціалістів, їх положення в системі